

MOGU LI SE POKRETI KRAJIŠNIKA UVRSTITI U SELJAČKE BUNE?

U prikazu moje knjige »Seljačke bune u Hrvatskoj« (u prošlom broju »Hist. zbornika«) istakli su recenzenti, g. dr. J. Šidak i g. B. Sučević na moj teret uglavnom dvije vrste prigovora. Jednu sačinjavaju njihove konstatacije o grješcima, iz kojih oni (dodajući kako sam se »samo izuzetno koristio neposrednom izvornom građom«) izvode svoj negativni sud o ovom radu; u drugu spadaju njihove zamjerke, da sam (kako na str. 126. recenzije piše g. Š.) »razbio historijski opravdanu jedinstvenost spomenutog razdoblja«, jer da sam »u nj ubacio čitav niz krajiških buna« ili (kako kaže g. S. na str. 142. rec.) što sam »u knjizi obuhvatio niz buntovnih pokreta, koji se ne mogu svrstati pod ovaj naslov«.

Izgleda prema tome da se može pretpostaviti kako je njihova načelna zamjerka i težište prigovora na tome, što sam, prikazujući seljačke bune u Hrvatskoj, među njih pored kmetovskih buna uvrstio ne samo one »predijalista« i dalmatinskih »pučana«, nego i pokrete krajišnika. Recenzenti ovo smatraju naučno neosnovanim, a kako je rješenje tog pitanja od značaja i za nauku, mislim da je potrebno prvenstveno osvrnuti se na tu vrstu prigovora.

Moram sa žaljenjem konstatovati, da recenzenti u svom prikazu nisu postupali sasvim onako, kako to iziskuje objektivna kritika. Oni su naime baš kod tog načelnog pitanja meni pripisali ono, što ja nisam tvrdio, da bi na to kasnije ukazali kao tobožnju moju grješku.

Dokaza za to evo u stavu recenzenata kao da sam ja tobože *identifikovao* krajišnike s kmetovima i onda svrstao njihove pokrete u seljačke bune. Taj njihov zaključak potpuno je neosnovan i protivan je čitavom sadržaju ove moje knjige. Nigdje ja nisam poistovjetio krajišnike s kmetovima, niti sam stavio znak jednakosti između njihovih pokreta.

Kad sam pred više godina pripremao materijal za ovu knjigu (na poziv izdavačkog zavoda »Selj. Sloge«) ja sam na pitanje istaknuto u naslovu ovog članka odgovorio potvrdno. Na to su me upućivale historijske činjenice. Ali uvrštavajući pokrete krajišnika u seljačke bune, ja sam na više mjesta u knjizi (na pr. na str. 6, 6 7, 41, 55 i dr.) istakao, da se krajišnici i kmetovi *ne smiju* identifikovati. Na str. 156. moje knjige ja sam istakao, kako je »u Hrvatskoj za feudalizma bilo *dvije vrste seljaka ... i dvije vrste seljačkih buna*«. U uvodu knjige naglasio sam: »Vjerujem, da bi grubo pogriješili, ako bi iz općeg prikaza *revolucionarnosti našeg sela u prošlosti* izostavili krajiške bune samo s obzirom na to, što *kmet i krajišnik nisu predstavljali istu društvenu kategoriju*«.

Iako je ovo mjesto sasvim jasno, ipak se u recenziji podvlači neko moje — identifikovanje krajišnika s kmetovima. Međutim g. S. morao je da donekle prizna moju diferencijaciju između kmetova i krajišnika, ali smatra umjesnim da doda kako je to — »neuvjerljivo«. Razumljivo je, nema ni smisla pokazivati nekome ono, što on *ne želi* ni vidjeti. Ali će čitalac već odavde lako vidjeti — gdje je istina.

G. Š. naime (na str. 125. rec.) tvrdi kako sam ja navodno »uzimao sela kao takova, bez obzira na konkretni proizvodni odnos«. G. S. međutim ide i dalje kada (na str. 132. rec.) piše, kako »po autorovom mišljenju seljak je svaki stanovnik sela u kojem bilo periodu prošlosti«.

Dok recenzenti ovako govore o tome, knjiga međutim kaže *protivno*. Dovoljno je bar letimično razgledati na pr. poglavlje »Kako je živio seljak u feudalnoj Hrvatskoj?« (str. 19. do 40) i »Kako je živio seljak u Vojnoj Krajini?« (str. 41. i 42.), pa da se o tome uvjeri. Dok recenzenti meni prigovaraju kako sam uzimao sela u njihovoj statičnosti (a opisujem *bune!*) i čak kao neke prostorne jedinice, dotle sadržaj knjige jasno pokazuje, da sam »uzimao sela« kao *proizvođačke sredine* i da sam pri tome *prvenstveno* ukazivao baš na *način života toga sela, na način proizvodnje i to ne svih sela feudalne Hrvatske nego kraja*, u kojemu je bio odnosni pokret i ne za sva vremena (kako žele prikazati recenzenti) nego *u određeno vrijeme* razvoja našeg sela u feudalizmu (kako to dokazuje tekst knjige na str. 21, 23, 41, 78. itd.).

Kod *svake bune* ja sam ukazivao na njene *motive*, a to znači na *životne uvjete* našeg sela u to vrijeme i na *tom mjestu*. A što onda znači prigovor recenzenata, da nisam uzeo u obzir »konkretni proizvodni odnos«? Kako se to može reći, ako je na prvi uvid u knjigu jasno, da sam kod svake bune ukazao na *stanje*, u kojemu se tadanji seljak nalazio nasuprot ugnjetavačkom elementu feudalne Hrvatske?

Pri tome pada g. Š. u protuslovlje sa samim sobom. On mi naime na str. 125. prigovara kako nisam uzeo u obzir »konkretni proizvodni odnos«, da mi na istom mjestu predbaci »krivu« klasifikaciju krajišnika prema . . . »što su živjeli od zemljišta, koje su obrađivali«. Dakle moja je navodna pogreška u tome, što sam krajišnike »krivo« klasificirao po njihovom osnovnom *načinu proizvodnje*, a kako onda stoji s prigovorom g. Š-a, da navodno nisam »uzeo u obzir konkretni proizvodni odnos«? Oboje ne može opstati: ili jedno ili drugo. A čitalac će lako i odavde vidjeti što je na stvari.

U toj mojoj knjizi krajišnike sam svrstao u seljaštvo feudalne Hrvatske upravo i prvenstveno s obzirom na njihov osnovni način proizvodnje, dakle — »uzimajući u obzir konkretni proizvodni odnos«. Po općim kriterijima za klasnu diferencijaciju krajišnici dolaze — po mom mišljenju — u seljaštvo feudalne Hrvatske prvenstveno *po njihovom mjestu u sistemu proizvodnje feudalne Hrvatske*. Evo što sam o tome na kraju mojih izlaganja (str. 156. knjige) istakao: »Krajišnici su — rekli smo — usprkos razlika između njih i kmetova, u svojoj suštini i kao *vojnici bili seljaci*. Vojno-lenski sistem Krajine (naročito od Khevenhüllerovog »Regollamenta«) nije to izmijenio. Naprotiv, i u njemu se vidi, da su krajišnici bili zemljoradnici, premda *pod naročitim uvjetima*. Oni naime nisu živjeli od vojničkih plaća, a ni od nekog ratnog plijena, nego od toga što su *obrađivali zemlju*, koju su dobili od države za vršenje vojnih službi. To ne pobija ni okolnost, da je znatan dio Granice poslije oslobođenja od Turaka bio pust i neobrađen, zatim da se na užem graničnom pojasu (osobito oko »čardaka«) teško mogla razviti jača obrada zemljišta, nadalje da se jedan (ali svakako manji) dio krajišnika (uključujući tu i stanovnike tamošnjih naših planinskih predjela) izvjesno vrijeme pretežno *bavio stočarstvom*, ali ne zapaštajući pri tome barem obradu svoje »potkućnice« i najbližih dijelova svoje »od cara« dobivene zemlje. Kako drukčije da nazovemo *sitnog proizvođača na tuđem* (»carskom«, dakle — opet feudalnom) *zemljištu*, potčinjenog 'ne pojedincu feudalcu, nego feudalnoj državi, odnosno njenoj krajiškoj upravi? *Krajišnici su dakle po svom načinu života, po svom načinu proizvodnje bili seljaci, iako vojnici*.

Molim čitaoca da se potruži pročitati ova mjesta u mojoj knjizi, a onda neka sam ocjeni koliko je osnovan prigovor recenzenata, da sam uzimao »sela kao takova, bez obzira na konkretni proizvodni odnos« itd. Recenzenti imaju pravo da misle o krajišnicima što hoće, ali nemaju prava netočno prikazivati sadržaj moje knjige.

Recenzenti pobijaju moje stanovište, smatrajući da krajišnici *nisu bili seljaci*, te stoga dakle njihovi pokreti i ne bi spadali u okvir seljačkih buna u Hrvatskoj. Ako krajišnici nisu bili seljaci, a što su oni onda bili u feudalnoj Hrvatskoj? Koji su društveni sloj oni sačinjavali u tome društvu?

Dok g. Š. na to pitanje ne daje precizan odgovor, dotle g. S. piše (na str. 132. rec.) kako su krajišnici navodno sačinjavali društveni sloj »... koga izdržavaju... feudalci eksploatacijom vlastitih kmetova«, što je tek neznatnim dijelom točno (s obzirom na »carsku plaću« krajišnika), ali on dalje kaže:

»Svi podaci dalje govore, da je *krajišnik došao kao stočar i održao se pretežno kao stočar sve do 19. vijeka.*« Malo dalje (na str. 133. rec.) parafrazirajući odnosna mjesta moje knjige g. S. kaže i ovo: »U svakom slučaju, *Krajina se ne može ubrajati u »radni narod« sa »žuljevitim rukama.*«

Po ovakvoj recenziji slijedilo bi dakle, da sam ja krivo obilježio krajišnike kao seljake, jer da oni »po svom konkretnom proizvodnom odnosu« nisu bili pretežno zemljoradnici, nego vojnici, odnosno stočari, dodavši k tome po mišljenju g. S-a, da su predstavljali izvjestan *neradni* elemenat, koji nije spadao u radni narod i koji nije imao »žuljevite ruke«. Dakle, od čega je onda živio taj krajišnik — »bez žuljevitih ruku«?

Malo je čudno stanovište recenzenata, kada pobijajući moju tezu o krajišnicima kao dijelu seljaštva feudalne Hrvatske s obzirom na njihov pretežno *zemljoradnički način proizvodnje* ističu kako su krajišnici bili stočari, a istovremeno misle da nisu ni tada bili seljaci. Zar ne misle pri tome možda na nomadske stočare bez stalnog naselja? Jer zašto izuzimaju iz seljaštva stočare sa stalnim naseljem? Ili možda smatraju da krajišnici (kao »stočari«) nisu imali (čitavih 300 godina!) svoja stalna naselja? Drukčije se ne može objasniti njihovo protivljenje mom uvrštavanju krajišnika (čak i kao stočara) u okvir seljaštva feudalne Hrvatske.

Ne može se osporiti, da su se krajišnici bavili i stočarstvom. No tvrditi odatle da su oni ostali »stočari sve do 19. vijeka«, svakako je previše. Kad ja tvrdim, da su se krajišnici »pretežno«, dakle u historijskom prosjeku, ponajviše bavili zemljoradnjom, onda je za recenzente to moje stanovište — »statičko«. No kada g. S. tvrdi kako su krajišnici kroz više od 300 godina (»sve do 19. vijeka«) ostali stočari, onda je to — »dinamika«. Zaista je to zanimiva logika.

Iako je za turskih vojevanja zemljoradnja u našim zemljama veoma opala, ipak to ne daje pravo g. S-u na ovakve tvrdnje. Prema riječima g. S-a izgledao bi kao da u jugoslavenskim krajevima tada pod turskom vlašću nije ni bilo zemljoradnje ili kao da su odatle prebjegavali samo stočarski elementi, a ne i zemljoradnici. Jer što inače znači njegova tvrdnja, da je krajišnik »došao kao stočar«? Potpuno je neosnovano pretpostavljati, da su stočari u našim krajevima tadanje Turske bili pod jačim turskim pritiskom, nego li zemljoradnici. Činjenica je međutim, da su prebjegavali i zemljoradnici i stočari, a što ratari nisu bježeći sa sobom ponijeli i svoje oranice, to još ne daje pravo g. S-u na tvrdnju, da je »krajišnik došao kao stočar«.

Još je proizvoljnija tvrdnja g. Sučevića, da je krajišnik navodno ostao — »pretežno stočar sve do 19. vijeka«. Ne može se to dokazati niti pogrješnim pozivanjem

na Valvasora, jer on opisuje samo jedan dio Vojne Krajine i to samo u jednom periodu, a ne »sve do 19. vijeka«. Ne može se takva teza održati ni oslanjanjem na H. J. Schwickera, iako on u svom djelu »Politische Geschichte der Serben in Ungarn« (Budimpešta, 1880, str. 22. i slij.) govori o seljenju Srba, ali — po Ugarskoj i neposredno nakon Velike Seobe. Tvrdnju g. S-a ne potkrijepljuje ni njegovo pozivanje na Vaničeka. Da je njega поближе citirao, vidio bi i čitalac iz tog mjesta (»Spezialgeschichte der Militärgrenze«, sv. I, str. 243.) da se tu radi o klasifikaciji stanovništva jednog dijela Krajine s obzirom na njihovu sposobnost za vojnu dužnost, ali bi vidio i činjenicu, da se i između tih vojnih obveznika ostavljao jedan dio stanovništva za zemljoradnju. Dakle, krajišnici ipak nisu bili »samo stočari«, kako žele prikazati recenzenti pobijajući moju tvrdnju. No g. S. pobija sebe još na jednom mjestu; naime kada govori o jednoj naredbi krajiške komande od 1683. da se — »oko Slunja obradi zemlja u daljini puškometa«. Što znači ta naredba? Ona jasno govori, da je krajiška komanda vodila računa i o tome, da se zemljište po mogućnosti obrađuje i u tako neposrednoj blizini granice kao što je taj — »puškomet«. Trebalo bi dakle odatle izvesti pravilan zaključak. Da je to učinjeno, ne bi se postavljale onako krute tvrdnje kao ona o stočarstvu krajišnika »sve do 19. vijeka«.

No kad bi zaista bilo onako kako to tvrde recenzenti, a napose g. S., onda treba objasniti što znači prava množina historijskih dokumenata, koji govore upravo o *zemljoradnji krajišnika?*

Zašto na pr. krajišnik treba zemlju i to oranice, ako je bio »pretežno sve do 19. vijeka« stočar? Zašto se onda taj »stočar« onako uporno bori za svoju zemlju? Stočaru trebaju pašnjaci, ali zašto on nastoji svim silama da sačuva za sebe njive, zašto ustaje radi toga čak i na oružje?

Ako krajišnici nisu bili seljaci, odnosno ako njihov način proizvodnje nije uglavnom bila zemljoradnja (razumljivo — uz stočarstvo), kako onda treba razumjeti na pr. privilegij Ferdinanda I. od 5. sept. 1538., kojim se krajiškoj zadruzi, koja živi »in una domo et sub uno tecto et *super uno fundo*« dozvoljava da mogu — »per viginti annorum spatium continue libere et sine aliqua censuum et afflictuum quorumcumque solutione in dominiis nostris et locis... *fundos colere* seu coli facere...« (Lopašić, »Spomenici Hrv. Krajine«, I, str. 5)? Ako su krajišnici zaista bili »pretežno stočari, što onda znači odredba iz »Statuta Valachorum« od 14. aprila 1667: »Si quis de frumento adhuc *in agris existente*...« (art. 1. de rerum dominio), »qui autem domos uti etiam agros et alios fundos vendere aut oppignorare... voluerit« (art. 3. ib.), »cuique, si *fundum suum* aliter adire non potest, per *agrum* vicini sui consueto tempore eundi, vehendique jus esto...« (art. 4. ib.)?

Kad bi krajišnik zaista ostao »pretežno stočar sve do 19. vijeka«, čemu onda niz državnih propisa o agrikulturnim odnosima u Krajini? Zašto su onda oni brojni propisi o reguliranju zemljoradničkih odnosa, ako u Krajini nije živio »radni narod sa žuljevitim rukama«? Kako se onda objašnjavaju mnogi pravni poslovi krajišnika u vezi sa zemljoradnjom, napose o poljskim dužnostima? Ako je krajišnik i »došao« i »ostao pretežno stočar sve do 19. vijeka«, kako se onda može objasniti činjenica, da se u tom »stočarskom narodu sačuvalo i razvijao jezik prebogat s izrazima, koji upućuju na zemljoradnju kao na njegov pretežni način proizvodnje (nazivi za poljoprivredni alat kao plug, ralo, motika, zatim detaljne oznake za dijelove stoga, stožine, plasta itd.)? Otkud stočarima tolika množina poljoprivrednih naziva?

Rezultati dosadanih historijskih istraživanja o životu Vojne Krajine (kako vidimo kod Lopašića, Kukuljevića, Vaničeka, Laszowskog, Ivića i dr.) opravdavaju za-

ključak, da se na području Vojne Krajine i pored razumljivih poteškoća po doseljenu u puste krajeve (svakako pored stočarstva i drugih prihoda krajišnika) srazmjerno brzo nakon njihovog stalnog naseljenja ovdje razvila znatnim dijelom zemljoradnja, makar da je ona očito duže vremena i imala, kako kaže Jovan Cvijić, karakter »motičarske zemljoradnje«. Samo tako razumljivo je da krajiška komanda brojnim aktima regulira *agrarne odnose krajišnika*, kako to kaže Vaniček u citiranom djelu (sv. II, str. 14, zatim str. 595. do 615., sv. III., str. 10 i slij.). Samo se tako može shvatiti nastojanje krajiške komande da se među krajišnike na području pojedinih regimenti ravnomjerno podijeli zemljište za poljoprivredu — u Petrovaradinskoj po 14, Gradiškoj po 9 i pol, Brodskoj po 14 jutara itd. Da su krajišnici zaista bili »pretežno stočari« što bi onda radile one krajiške »Agrarcommissionen«? Što kažu njihovi izvještaji o tim — »stočarima«?

Otkuda onda da se krajišnici — ako su »pretežno stočari« — na području Varaždinskog generalata bune 1755. i radi zemlje? Jer kako treba shvatiti njihovu tadanju pritužbu u »Potežicama«, gdje kažu: »Zemlje naše na klastre izmjeriše«? Da su krajišnici tada bili »pretežno« stočari, ne bi se sigurno bunili stoga, što je vlast izmjerila njive. A zašto su mjernici mjerili tu zemlju »na klastre«, ako ona nije trebala krajišnicima — »stočarima«? Zašto se ti »stočari« tom prilikom bune, što im je vlast ograničila pravo raspolaganja sa zemljištem? Što znači njihova pritužba: »Do sad bilo nam je dopušćeno, kojemu je nevolja i koj zaduživ se, od svoje zemlje, livade, vinograda, prodavati i založiti, kako bi hlašće živio, a sad čisto prepovedano niti založiti voljni nismo«?

Zanimivo je kako g. S. nastoji prikazati privredni razvitak Krajine. Evo što on kaže na str. 133 recenzije: »Spočetka krajišnik nije bio seljak i ne može to da bude u uslovima, u kojima živi. Postepeno, kako su se uslovi mijenjali, i krajišnik sve se više bavi zemljoradnjom i postaje seljak, ali on u to doba, 19. i 20. vijek, nije dizao krajiških buna«.

Odavde razabiremo, da g. S. stoji na stanovištu, da krajišnici — čak i da su bili »pretežno« stočari, ni onda za njega oni nisu — seljaci. Jer seljak je za njega ovdje samo onaj seoski proizvođač, koji se bavi zemljoradnjom. Krajišnici to po njegovoj tvrdnji »nisu bili«. S tim se očito slaže i g. Š. Ali on ne ide tako daleko kao g. S., koji krajišnicima osporavajući seljačko svojstvo istovremeno odriče i pripadnost u radni narod. Kada bi zaista bila historijska istina da krajišnik nije spadao u radni narod, nego da je bio neki ratni pljačkaš bez »žuljevitih ruku« (a koga li je on to pljačkao kroz punih 300 godina?), onda se mi kod ovakve tvrdnje ne bi ni zadržavali. Ali kada je takva tvrdnja protivna historijskim činjenicama, onda je red ukazati na ovaj rat s historijskim faktima. Kome je on trebao i zašto se tako reklo, možda će objasniti g. S.

Historijske činjenice govore protivno od onoga, što kažu recenzenti o krajišnicima. Iz njih se vidi, da su krajišnici po svom osnovnom načinu proizvodnje (baveći se pretežno zemljoradnjom, iako povremeno i mjestimično i stočarstvom) bili sitnoseoski proizvođači i to u vrijeme krajiških velikih buna (naročito u XVIII. v.) na tuđem zemljištu. Dakle ima stvarnoga osnova svrstati ih u seljaštvo feudalne države i to ne po mjestu njihovog nastana, nego po njihovom glavnom načinu proizvodnje.

Od kmetova krajišnici su se razlikovali: a) po svom načinu učešća u podjeli društvenog dohotka, jer nad sobom nisu imali feudalnog pojedinačnog »zemaljskog gošpodara«, koji bi im oduzimao znatan dio njihovih proizvoda u vidu feudalnih renti

i raznih feudalnih monopolističkih prava i b) po svom položaju u društvu, jer krajišnici nisu bili poluslobodni, znatnim dijelom pravno ograničeni, politički bespravni podložnici feudalnim gospodarima i objekti vlastelinske jurisdikcije. Po tome su se odvajali od kmetova.

S kmetovima međutim imali su zajedničko: a) mjesto u sistemu proizvodnje u feudalnoj državi, jer su pored spomenutih razlika i jedni i drugi bili sitnoseoski proizvađači i to uglavnom na tuđem zemljištu, te stoga ekonomski, a u izvjesnom dijelu na svoj način i politički zavisni od vlasnika zemlje kao osnovnog sredstva njihove proizvodnje, te su dakle bili — iako na zaseban način — i jedni i drugi ipak *eksploatirani element* sela u feudalnoj državi; b) zajedničke interese u osnovnim linijama prema eksploatatoru, nosicu vlasti u feudalnoj državi, jer su i kmetovi i krajišnici nastojali nasuprot feudalnom eksploatatoru (kod kmetova pojedini feudalni »zemaljski gospodari«, a kod krajišnika feudalni krajiški sistem na čelu s carem kao vrhovnim feudalcem) da zaštite svoje interese kao eksploatirani elementi feudalnog sela. Razlike među njima pokazuju, da oni zaista nisu bili jedna te ista klasa, ali su nasuprot feudalnom elementu (vlastelinu, odnosno krajiškoj komandi i dvoru) te građanima stvarno sačinjavali *jedan širi društveni sloj sitnoseoskih proizvađača u feudalnom sistemu*. Recenzenti mi prigovaraju, da se navodno nisam obazirao na »konkretne proizvodne odnose«, ali da su se oni tu bar malo osvrnuli na to, vjerovatno bi i sami došli do uvjerenja, da su krajišnici baš po njihovom osnovnom načinu proizvodnje bili seljaci iako sui generis, odnosno seljaci-vojnici.

Kakav je dakle bio karakter njihovih buna? Na to daje odgovor već ono što je naprijed rečeno. Ali recenzenti su drugog mišljenja. Pobijajući moje stanovište g. Š. o tome na str. 127. recenzije piše: »Bune krajišnika nisu posljedica nekog klasnog antagonizma, koji izvire iz određenog odnosa klasa u procesu proizvodnje — kao što su to bune kmetova —, nego su izraz otpora protiv nastojanja državne vlasti, da u interesu svoje obrambene moći, ne samo na Granici nego uopće, skući krajišničku autonomiju, koja se osniva na pravima srednjevjekovnih Vlaha«.

Ne bi se tu imalo što reći, da se time mislilo istaći klasnu razliku između motiva krajiških i kmetovskih buna. Ovako međutim, i pored akcentuacije g. Š-a na riječi »iz određenog odnosa klasa« i dodatka »kao što su to bune kmetova«, nameće se zaključak, da je time g. Š. odrekao krajiškim bunama njihov klasno-antagonistički karakter. Razumljivo da krajiške bune nisu proizlazile iz onakvog klasnog antagonizma »kao što su to bune kmetova«. U tome ima pravo g. Š., ali ovo nije trebalo ni posebno naglašavati. Nema međutim pravo kada povezuje ovu svoju prvu odrječnu tvrdnju (za krajiške bune) s drugom ističući kako su one izraz otpora protiv državne vlasti radi krnjenja krajiške autonomije. Nije ni to posvema netočno, ali u gornjem sklopu već po samoj stilizaciji proizlazi da g. Š. (barem prema onomu što je tu rekao) smatra kako krajiške bune nisu izvirale iz »nekog klasnog antagonizma« i da ne proizlaze iz »određenog odnosa klasa u procesu proizvodnje« (kako je to jasno kod kmetovskih buna), nego da su odraz otpora pobornika krajiške autonomije. To je polazna linija s koje g. Š. pobija moje stanovište o seljačkom karakteru krajiških buna. Po njegovom mišljenju one ne spadaju u okvir seljačkih buna i stoga, što ne proizlaze »iz određenog odnosa klasa u proizvodnji«. To se istina slaže s onim, što je otvorenije kazao g. S., ali ne odgovara historijskim činjenicama.

I krajiške bune su izražavale klasni antagonizam, i one su proizlazile iz »određenog odnosa klasa u procesu proizvodnje«, čak i onda kada su dizane u obrani

krajiške autonomije. Dovoljno je pogledati suprotne strane u tim bunama. Tko se buni, protiv koga i zašto? Na jednoj strani je feudalna komanda Krajine s carem kao vrhovnim feudalcem na čelu, a na drugoj seljaci - krajišnici. Svaka od njih ima u feudalnom sistemu svoje mjesto u procesu proizvodnje, svoj društveni položaj, svoje suprotne interese, svoja posebna osnovna obilježja. Na jednoj je strani tu feudalni eksploatator, iako je ovdje eksploatacija specifična, a na drugoj eksploatirani krajišnik seljak-vojnici. Jedna strana istupa protiv krajišnika eksploatatorskim metodama zakidajući njegove (krajišnikove) životne interese, a druga strana (krajišnik) bori se da ne padne pod zavisnost još veću, da se održi u svom društvenom položaju »koji se osniva na *pravima srednjovjekovnih Vlaha*«. Krajišnik je ustajao na oružje protiv feudalne države ne toliko zbog »švapskih uskih hlača« i »egzercira«, nego više stoga što su Komanda i dvor zakidali njegova osnovna prava, nastojali da ga svedu na što neslobodnijeg objekta njihovih naredaba, da ga »pomete« na poseban način.

Krajiške bune nisu »soldački« pokreti. Jezgra njihova bila je u *borbi za zemlju, za životna prava krajiškog seljaka-vojnika*, za njegovu ličnu i imovinsku pravnu slobodu, za očuvanje njegovog statusa slobodnog seljaka-vojnika. I kada protiv toga radi feudalna državna vlast, a krajišnik ustaje na oružje, onda se u toj buni izražava »neki klasni antagonizam, koji izvire iz određenog odnosa klasa u procesu proizvodnje« — istina, ne »kao što su to bune kmetova«, ali im se zato ipak ne može odricati njihov klasno-antagonistički karakter.

Pobijajući nadalje moje stanovište g. Š. je na str. 127 recenzije postavio i pitanje »Može li se i zemlja pod upravom komore smatrati feudalnom samo zbog toga, što je Komora jedan od organa feudalne države?« Nigdje ja nisam tvrdio, da je Vojna Krajina bila feudalno područje »samo zbog toga što je Komora jedan od organa feudalne države«. No g. Š. smatra potrebnim da istakne kako je feudalni karakter Krajine sporan i da nije osnovano izvoditi taj karakter iz činjenice, što je Komora upravljala tim područjem. Tako izgleda barem smisao onoga, što je on time rekao.

Da li je Krajina bila feudalno područje? Na to sam u mojoj knjizi odgovorio potvrdno, a za to govore i historijska fakta. Istina, krajiški sistem nema u sebi onakve karakteristike feudalnog poretka »kao što su to bune kmetova« pokazale; tu nije bilo dominikalne vlasti, ni vlastelina ni kmetova, ali je u krajiškom sistemu ipak bilo feudalnih elemenata, premda sui generis.

Između vladara feudalne države i krajišnika nije bio neki sizerensko-vazalski odnos, ali je tu bilo ipak elemenata feudalnog karaktera. Vladar je kao najviši feudalac bio i vrhovni vlasnik zemljišta, koje je davao krajišniku uz uvjet da prema njemu (za feudalnu državu) vrši vojne dužnosti. Od 30-tih godina XVIII. vj. vrela bilježe kako je vladar vrhovni vlasnik, a krajišnik samo koristovni (»Nutz eigenthümer«). U nekim državnopravnim aktima iz tog vremena, kao na pr. »Gränitzrechte« od 1754. i u »Grenzgrundgesetz«-u od 7. avgusta 1807. godine govori se *expressis verbis* o »lenskom odnosu«, a čitav sistem obilježava se kao *vojno-lenski sistem*. Bilo je i daljih pokušaja otvorene feudalizacije kao na pr. s t. zv. »Theilungsvertrag«-om od 9. nov. 1701 za »grofovije« Liku i Krbavu. No ako i ne uzmemo ovdje u obzir te propale pokušaje, u spomenutom »lenskom odnosu« krajišnika prema caru kao vrhovnom vlasniku zemljišta i najvišem komandantu Krajine očito se vide dvije osnovne zavisnosti krajišnika kao sitnoseoskog proizvađača u feudalnom sistemu: a) ekonomska i b) politička. Ta zavisnost nije istovjetna s urbarijalnom, kod kmetova, ali da je ona postojala, o tome nema dvojbe. A odatle slijedi i speci-

fičan feudalni karakter tog »odnosa klasa u procesu proizvodnje«. Na kraju ne treba zaboraviti ni činjenicu, da je Vojna Krajina bila sastavni dio feudalne države. Može li se ona dakle izdvajati iz feudalnog sistema? U njenom sistemu bilo je osobitosti, ali po njima Krajina ipak nije izlazila iz općeg feudalnog sistema svoje države.

Što se tiče *motiva* krajiških buna g. Šidak ističe na str. 126. recenzije kako su »mnoge od tih buna (bile) naprosto rezultat više ili manje *historijski beznačajnih događaja, kao na pr. ukonačivanja vojske (1719. u krajevima oko Brinja i Otočca) ili primjenjivanja kazne »trčanja kroz šibe (1751. u Lici)«*. S takvim zaključkom ne bi se mogli složiti.

Ako g. Š. pod »historijski beznačajnim događajima« misli na sve ono, što nije usko i neposredno povezano s prekretničkim zbivanjem u svjetskoj historiji, onda bi se još moglo govoriti o mogućnosti takvog obilježavanja drugih, neprekretničkih zbivanja u prošlosti. No kada se govori o historijatu revolucionarnosti našeg sela i o osnovnim motivima tih buna, onda je takvo obilježavanje neosnovano.

Naš je narod kroz vjekove stvorio poslovicu — »kuda vojska prođe, tu trava ne raste«. Nije li u tu poslovicu i naš krajišnik unio svoje iskustvo s »ukonačivanjem vojske«? Za njega ukonačivanje nije bilo »beznačajni događaj«, a i vrela govore jasno o tome, što je ono značilo za naše selo. Krajišnik je dizao oružje protiv države radi tog ukonačivanja vojske i neumjesno je kvalificirati ga kao »historijski beznačajni događaj«. Bio je to značajan uzrok, koji je krajišnika pokrenuo da svoje oružje upravi i protiv same države.

Što se tiče kazne »trčanja kroz šibe« jednako je neosnovano nazvati ovaj uzrok krajiških buna »historijski beznačajnim događajem«. Vrela govore rječito kako je ta kazna bila surova, drastična, nečovječna, a pošto su krajišnici gledali na to kao na zlo i nepravdu, očito je neumjesno govoriti pri tome o — beznačajnostima. Krajišnik se bunio protiv te kazne, jer je ona bila ne samo povrijeđa njegovog ljudskog dostojanstva, krnjenje njegove lične slobode i uvrijeda, nego i stoga što je ona dovela do tjelesnih povrijeđa, a značila je katkada čak i kvalificiranu smrtnu kaznu (»mrtva šiba« itd). Nema dakle osnova nazivati tu kaznu — »historijski beznačajnim događajem«.

No mnogo dalje krenuo je kod analize tih motiva g. Sučević. On mi pored ostalog prigovara da sam u mojoj knjizi istakao kako je unijaćenje bilo prisilno katoličenje. Ja sam to ustvrdio na osnovu historijskih činjenica. Ali g. S. ne slaže se ni sa mnom, a izgleda ni s historijskim faktima. Na str. 134. recenzije on piše kako autor »nije dalje vidio složene vjerske odnose«, jer autor — »čak unijaćenje shvata kao »nasilno katoličenje«, te — »začudo pokazuje da ne zna pravo značenje ovog važnog vjerskog, političkog i ekonomskog faktora«.

Izgleda prema g. S-u da sam grubo pogriješio što sam za unijaćenje rekao da je bilo prisilno katoličenje. G. S. na to ukazuje kao moje grubo nepoznavanje, ali je sreća što on bolje pozna te »složene vjerske odnose« i što će objasniti »pravo značenje ovog važnog vjerskog, političkog i ekonomskog faktora«.

Ako unijaćenje nije bilo prisilno katoličenje, onda je izgleda (po g. S-u) bilo neprisilno, dakle dobrovoljno. Da je zaista bilo pojedinačnih dobrovoljnih prelaza iz pravoslavlja u katoličanstvo, ne bih želio osporavati. Ali me jako zanima kako će g. S. kraj tog »dobrovoljnog« katoličenja Srba krajišnika objasniti — zašto je sama vlast u više navrata primjenjivala drastične mjere protiv onih, koji su ometali unijaćenje kako to na pr. pokazuje historija manastira Marče itd. Svakako je nje-

gova tvrdnja u najmanju ruku originalna. Ta tvrdnja g. S-a upućuje, da on možda raspolaže s nekom još nepoznatom historijskom dokumentacijom. No zašto ju on — krije? Čitalac će se međutim zapitati — kome je ovakva tvrdnja trebala i zašto ovaj rat s faktima?

Ovakvo po prilici izgleda stvar s prigovorima recenzenata o načelnom pitanju. O njemu oni imaju drugo mišljenje. To je njihovo pravo. Ali neka mi dozvole jedno pitanje: da li bi oni u slučaju da su se našli pred istom zadaćom kao i ja (da napišu historijat revolucionarnih pokreta našega sela) postupali onako, kako u svojoj recenziji smatraju da bi trebalo učiniti? Da li bi oni iz tog prikaza zaista izostavili pokrete krajišnika? Vjerujem, da ne bi to učinili. Ali meni ipak predbacuju moju klasifikaciju krajišničkih pokreta.

Na kraju još nekoliko riječi o njihovim zamjerkama druge vrsti. Tu moram naglasiti da cijenim trud, koga su recenzenti uložili u potrazi za mojim grješcima. Njih svakako ima i ja žalim da su se one potkrale. Ali one ipak ne daju osnova za negativan sud o vrijednosti čitavog ovog rada. Čudi me što recenzenti pri konstataciji ovih grješaka nisu u svojoj objektivnosti išli bar dotle, da navedu i ono, što se iz knjige vidi o ispravci ili objašnjenju tih pogrješaka. Recenzenti nisu dužni da pravdaju autora zbog njegovih grješaka, ali po objektivnom kriteriju moraju djelo prikazati u cjelini, a ne samo jednu njegovu stranu.

Točno je na pr. kada g. Šidak na str. 130. rec. ispravlja moj prijevod riječi »passim« u Istvanfijevom opisu Gubčevog poraza. Mogao je to tim lakše naći, što sam ja sam na str. 67. knjige upozorio čitaoca na to da nisam posvema siguran u taj prijevod, a g. Š. je ipak bar to mogao istaći. Osnovan je prigovor g. Š-a o oznaci Ožegovića kao biskupa (na str. 140. knjige), ali ne bi bilo na odmet njegovoj objektivnosti, da je pri tome naznačio kako se na toj istoj stranici knjige (stav prvi odzgo) nalazi točna oznaka toga Ožegovića (»barun Metel Ožegović«). Osnovana mu je nadalje i primjetba da je na str. 13. knjige Nikola Zrinjski, brat Petra Zrinjskog (poginuo 1664) označen kao sigetski junak. To je grješka, ali je i g. Š., kao i svaki dobronamjerni čitalac, mogao vidjeti, da je na str. 13. istina istaknuta godina »1564«, ali se nalazi i primjetba br. 25, odakle se vidi da je to grješka i da bi trebalo stajati — »1654«, kako se to izrazito vidi i iz primjedaba br. 26. do 28., koje čitaoca ne ostavljaju u sumnji o kojem se Zrinjskom radi. Ne bi dakle smetalo objektivnosti g. Š-a, da je pri tome ukazao kako je do te pogrješne oznake očevidno došlo uslijed štamparske grješke i kasnije redakcije. U pogledu crkvene desetine u vezi s pismom Karla I. od 14. VI. 1329. g. Š. je propustio da ukaže na tekst strane 45 knjige, koja dovoljno objašnjava ono, što on pravi problemom. Neosnovan je njegov prigovor o »Banovini« (s obzirom na str. 90. knjige), a o tome se mogao uvjeriti baš kod citiranog mjesta Vj. Klaića, koga obojica citiramo. G. Š. prigovara mi nadalje da sam izmiješao motive kmetske bune i krajiškog pokreta od 1755., a mislim da nije dovoljno pažljivo pročitao str. 108. te 119. i slij. knjige, odakle bi vidio, da se uopće ne radi o nekom identifikovanju motiva, nego se u knjizi naglašava uska povezanost motiva i jedne i druge bune. A to međutim nije isto što i identifikovanje. G. Š. smatra za shodno, da ustvrdi kako »pisac nema jasne predodžbe o odnosu građanske Hrvatske i Vojne Krajine«. Koliko je to proizvoljna tvrdnja, čitalac će razabrati, ako se potruđi, da bar letimično razgleda tekst na str. 21, 41, 42, 78 itd. knjige, gdje se opširno govori o uređenju jednog i drugog pravnog područja Hrvatske. Otkuda ova tvrdnja g. Šidaku i čemu je njemu trebalo ići tako daleko bez obzira na činjenice?

G. Š. mi nadalje predbacuje, što sam Iliju Gregorića (str. 62. knjige) označio kao uskoka; ne bi pogriješio, da je istovremeno čitaoca upozorio i na to, da sam u primj. 191. (str. 174. knjige) i str. 61. knjige tu oznaku doveo u vezu s »prebjegom« i Gregorićevom službom u Krajini. Prigovara mi se nadalje, da (str. 125. rec.) nisam istakao kako je Taħi imao posjede i u Štajerskoj (Stattenberg), jer da se — »opis njegovih zloupotreba na str. 58. odnosi upravo na to vlastelinstvo i njegove slovenske kmetove«. Na to primjećujem, da ja nisam imao zadatak pisati historiju Franje Tahija, a što se tiče drugog dijela zamjerke ukazujem na »Građu za poviest hrvatsko-slovenske seljačke bune od god. 1573« Franje Račkog u »Starinama«, knj. VII, str. 295, te da se pomenuti iskaz Ilije Gregorića (od 4. maja 1573) ne odnosi na slovenske, nego na hrvatske kmetove. Prigovara mi se nadalje kako je neosnovana moja tvrdnja, da su »neki feudalci« nazivali Gubca »begom«, jer da su ga tako nazivali kmetovi. Neka mi dozvoli da posumnjam u točnost onoga, što o tome govore zarobljeni seljaci u istrazi pod torturom, a što g. Š. uzima kao gotovu istinu. Nasuprot je nedvojbeno da među »neke feudalice«, koji su Matiju Gubca zaista nazivali »begom« spada u prvom redu biskup Juraj Drašković, kako to pokazuje njegovo pismo nadvojvodi Karlu od 11. febr. 1573. Čemu mi onda ovo predbacuje g. Š.?

G. Šidak uzima nadalje kao posljednju istinu kako sam tobože o Gubčevoj smrti obaviješten »preko« Durmana. On pri tome jednostavno prelazi »preko« drugih citiranih vrela. A kada bi zaista i bilo, tako, otkuda bi ta konstatacija bila osnov za ovakav prigovor? Pitanje je da li je moja analiza pravilna i da li je moj zaključak o tome točan. Međutim baš g. Š. griješi prigovarajući mi netočnost prijevoda Thurnova pisma od 16. febr. 1573. On u tom pismu nije obratio pažnje na riječi »am nachstverschinenen Sonntag« i stoga je dobio dojam da je mjesto krivo prevedeno. Da je opazio te riječi, ne bi on sam krivo preveo ovo pismo i meni prigovorio tobožnju netočnost. Iz mojih navoda o »kraljevskoj vojsci« i »banovcima« g. Š. izvodi neosnovane zaključke. Ništa njemu ne daje pravo, da odatle izvodi kako ja tobože identifikujem Alapićevu vojsku s državnom vojskom pod kraljevom komandom. Neka mi dozvoli, da ipak znam takvu razliku. On međutim nije tu uočio zašto sam ovako označio vojsku podbana Gašpara Alapića nasuprot pobunjeničkoj vojsci Matije Gubca. A to nije moja krivnja. Nema pravo kada tvrdi, da se naziv »banovci« nije »nikada upotrebljavao u takvu značenju«, t. j. za oznaku pripadnika banske vojske. Po g. Š-u tako bi se obilježavao sam podban ili novci. Sve je ovo točno, ali je g. Š-u manje poznato, da je naziv »banovci« bio udomaćen na području Banije upravo u smislu u kojem sam ga ja upotrijebio, da поблиže označim pripadnike banske vojske. Čak i danas će se još na ovom području naći traga takvog naziva. Ne mislim time reći, da su već u XVI. vj. postojale (kasnije) 1. i 2. banska regimenta, ali želim podvući kako naziv »banovci« nije značio samo ono, što tvrdi g. Š. Na druge sitnije grješke ne mislim ovdje ulaziti kako s obzirom na prostor, tako i radi toga, što nisu u neposrednoj vezi s osnovnom vrijednošću djela.

Iz navedenoga može čitalac razabrati da recenzenti nisu uspjeli oboriti moju osnovnu tvrdnju o klasifikaciji krajišnika kao seljaka i njihovih pokreta kao seljačkih buna sui generis. Tu se naročito založio g. Sućević, koji je posegao čak za Marksom i Engelsom, ali na svoju štetu. Jer on na str. 132. recenzije kaže: »po Marxu je seljak — poljoprivredni proizvađač«. A da je sam temeljitije ušao u ovu Marksovu konstataciju vidio bi da je uzaludan sav njegov napor, da svojim prigovorima prikaže kako ja nemam pravo, što krajišnika smatram seljakom — baš zato što je

i on bio »poljoprivredni proizvađač«. No g. S. ostao je dosljedno pri svom stavu, da je krajišnik bio — vojnik i stočar. A za historijska fakta nije se baš mnogo brinuo.

U mojoj knjizi o toj klasifikaciji krajišnika ja nisam naveo novost, jer se ona razabire već kod Jovana Cvijića i drugih autora, koji su se baviti tim problemom. No ja se ne zaklanjam za autoritete, nego upućujem na historijske činjenice. Pozi-vam se upravo na onu stranu, za koju mi recenzenti prigovaraju da se nisam »do-voljno koristio«. No izgleda da kad bi se oni nešto više obazirali na »neposrednu historijsku građu«, vjerojatno je da ne bi upali u daleko teže grješke od onih, koje oni meni prebacuju.

Svjestan sam da u ovoj knjizi ima grješaka, ali mislim da mogu reći kako sam i pored njih ovim prikazom revolucionarnih pokreta našeg sela ipak nešto pridonio, da se naš radni čovjek, prvenstveno sa sela, upozna sa svojom prošlošću. To je bio osnovni zadatak moje knjige, a ja žalim, što su gecenzenti našli za shodno da to parafraziraju, iako za to nemaju osnova.

Na kraju još jednu napomenu. Mogu naučni radnici imati o stanovitom pro-blemu i protivnih sudova. Mogu se oni razilaziti u svojim mišljenjima, ali raščišća-vanje ovakvih spornosti treba da ostane na terenu objektivnosti i principijelnosti. Mislim, da se i recenzenti slažu s ovim zahtjevom. Koliko je tko od nas ostao na tom terenu, ja to ostavljam čitaocu, da ocjeni iz recenzije i ovog odgovora. Zaključujem s izjavom, da rado prihvaćam kritiku, ako je ona objektivna, konstruktivna i dobro-namjerna. Samo pod takvim uvjetima ona je korisna, poželjna i dobro došla.

Ferdo Čulinović

ŠTA SU BILI »KRAJIŠNICI«?

(Povodom odgovora prof. Ferde Čulinovića)

Odgovarajući prof. Čulinoviću pristupiću raspravljanju nešto drugim putem i načinom nego on. Smatrajući da u cijeloj stvari nije najbitnije šta ja mislim, a zna-jući dobro koliko je ovaj problem složen — a i važan za našu istoriju — nastojaću da iznesem manje ili više poznate činjenice koje su nam svima na raspolaganju, kako bih nešto doprinio rješenju pitanja koje je postavio prof. Čulinović. S obzirom na važnost pitanja, običi ću pojedinosti koje nisu bitne u ovom raspravljanju, a pridržati se osnovnih problema.

Prof. Čulinović tvrdi: »Nigdje ja nisam poistovjetio krajišnike s kmetovima, niti sam stavio znak jednakosti između ovih pokreta« (ostavimo zasad na stranu činje-nicu što ih je sve svrstao pod naslov »Seljačke bune«). Po njegovu mišljenju, kra-jišnici dolaze »u seljaštvo feudalne Hrvatske«. On pita »ako nisu bili seljaci, a što su onda bili u feudalnoj Hrvatskoj... koji su oni društveni sloj u tom društvu.« Ostavimo, na momenat, i odgovor prof. Č-a na ta pitanja, pa idimo redom od činje-nice do činjenice.

Najprije valja utvrditi da položaj krajišnika nije identičan u raznim Krajinama (Hrvatskoj, Slavonskoj, Banskoj, Posavskoj, Mletačkoj, Turskoj itd.), jer su one i na-stajale u razno vrijeme, naseljavane nešto drukčijim stanovništvom i stvarane prema raznim iskustvima koje je dotad imala vlast što ih je obrazovala i koristila. Dalje, što je vrlo važno, a što prof. Č. — kako se čini — malo uzima u obzir, Krajina se u sebi samoj razvijala pa je njen položaj u odnosu prema ostalim dijelovima zemlje bio

HISTORIJSKI
ZBORNIK

GOD. V.

1952

BROJ 3—4

HISTORIJSKI ZBORNIK

ČASOPIS POVIJESNOG DRUŠTVA HRVATSKE

Uređuje Redakcioni odbor: Oleg Mandić, Jakša Ravlić i Jaroslav Šidak (glavni i odgovorni urednik). Rukopisi za razmjenu šalju se na adresu: Historijski seminar, Filozofski fakultet, Zagreb, Trg Maršala Tita 14. Narudžbe za Historijski zbornik prima »Školska knjiga«, Zagreb, Ilica 28.

SADRŽAJ

	Strana
OLEG MANDIĆ, Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj	225—298
IVO MILIĆ, Perijeklo prava bližike na prvokup i otkup nekretnina	299—310
MIRJANA GROSS, Neke karakteristike socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji	311—323

OCJENE I PRIKAZI

J. Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji (N. KLAIĆ — R. BIČANIĆ)	325—333
D. Roller, Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću. (J. TADIĆ)	333—343
Novi prilozi o dubrovačkoj diplomaciji. (J. LUČIĆ)	344—347
Z. Herkov, Statut grada Zagreba od god. 1732. (N. KLAIĆ)	347—350
R. Besarović, Vaso Pelagić (M. EKMEČIĆ)	350—354
Izdanja staroslavenskog instituta. (L. KOŠUTA)	354—360
Tabula Hebana. (M. VEDRIŠ)	360—365

ČASOPISI

Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslov. naroda pod turskom vladavinom, I i II. (S. M. TRALJIĆ)	367—372
Istoriski glasnik 1951, br. 1—2. (J. LUČIĆ)	372—376
Godišnjak Istor. društva Vojvodine 1951. (F. MOAČANIN)	376—380
Zbornik radova Instituta za proučavanje književnosti SAN 2, 1952. (J. RAVLIĆ)	380—383
Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, N. S. II, 1952. (N. ŽIČ)	384—386
Historische Zeitschrift — u povodu 90-godišnjice života F. Meineckea. (M. GROSS)	386—390
Archives d'histoire du droit oriental — Revue intern. des droits de l'antiquité I, 1952. (K. BASTAIĆ)	390—394

ZNANSTVENE USTANOVE

JOSIP BUTURAC, Državni arhiv u Zagrebu	395—408
--	---------

BILJEŠKE

»Da li su Bosanci u XVII. v. znali za bogomile?« (S. M. TRALJIĆ)	409—410
Naše historijske čitanke. (S. M. TRALJIĆ)	410—413
G. Škrivanić, Dnevnik Dubrovčanina M. Pešića o Požarevačkom mirovnom kongresu 1718 g. (J. LUČIĆ)	413—414
V. Pelagić, Izabrani spisi I, 1952. (M. EKMEČIĆ)	414—415
Ekonomisti XVII. i XVIII. stoljeća. (D. NEŠIĆ)	415—419